

Lucian NASTASĂ

PENTRU O RECUPERARE SOCIO-ISTORICĂ A EXPERIENȚELOR CONCENTRAȚIONARE ROMÂNEȘTI (1947-1964)

Recuperarea experiențelor concentraționale devine un fapt extrem de necesar în condițiile în care producția literară propriu-zisă și cea documentară de până acum sunt departe de a satisface exigențele istoricilor profesioniști, atât sub raportul cantității cât, mai ales, al tematicii și al genului scriitoricesc abordat. Poate că este o etapă indispensabilă a istoriografiei pe această temă, în care memoria vie se vrea doar înregistrată sub forma faptelor brute, de conștientizare și relatare a suplicului, sau poate actualul cadru socio-politic nu este interesat ca prin pârguile constituite și înalt formalizate ale puterii să instituie, chiar și tardiv, ideea de justiție. Pare paradoxal, însă datorită coexistenței supraviețuitorilor a două extreme (factorii de represiune vinovați de "crime împotriva umanității" și reprimății), **faptul pur istoric** este confundat cu **actul de denunțare**, în ciuda declarațiilor de renunțare la ideea de vendetă. De aceea, în lipsa acțiunilor judiciare și politice, revine registrului științific rolul de recuperare grabnică și cât mai completă a documentelor privitoare la acest câmp.

Urgența este impusă tocmai de șansa favorabilă de a avea printre noi supraviețuitorii unei epoci, martori a căror existență individuală trebuie concepută ca o istorie. Or, ceea ce s-a realizat până acum nu este decât o disipare a memoriei sub forma biografiilor și autobiografiilor, care doar pot crea iluzia unei restituții tematice *ad integrum*, în vreme ce rămân deoparte o mare varietate de aspecte indispensabile oricărei analize critice a mecanismelor socio-istorice. Faptul că tot ce s-a publicat până acum se prezintă sub forma unei "istorii a vieții", privită ca o succesiune longitudinală de evenimente personale raportate la spațiul social concentraționar¹, indică nu numai obsesii explicabile psihanalitic, ci și un unghi teoretic și metodologic de abordare a subiectului.

Dincolo de multiplele aspecte generale privitoare la universul represiv, în demersul de față vom căuta să reliefăm câteva direcții în abordarea problematicii experiențelor concentraționare ca revelator al identității, al imaginii de sine pentru sine și pentru altul. Este cât se poate de evident faptul că orice regim represiv, și avem în vedere mai ales pe cel de tip comunist, a produs un întreg sistem de conduite durabile și transportabile în timp, de principii generatoare a unor practici și reprezentări specifice. Aminti doar demagogia, minciuna, fătărnicia, înseamnă a generaliza în formule lapidare un cumul de nenumărate obiceiuri care apasă și acum asupra cugetului civic. Experimentul comunist a provocat deci habititudini distincte a căror coerență și continuitate psihică este detectabilă mai ales de cei ce au trăit în afara sistemului; de aceea nu trebuie apreciate ca rea intenție estimările celor cu existență "normală", care găsesc la noi anumite obiceiuri, judecăți și reflexe ce par nefirești, chiar bizare. Pe de altă parte, în tot acest câmp de experiențe cotidiene, familiare pentru noi, se află ceva demn de a reține atenția: existența celor care au cunoscut reclusiunea pe motive politice și al căror subconștient a generat manifestări fizice și psihice pe baza cărora, astăzi, pot fi identificați și recunoscuți printre alții. Asistăm așadar la intersectarea a două planuri distincte, dar care aparțin aceluiași câmp: unul al anormalității liber acceptată și manifestată și altul al anormalității impuse prin "violența răului", cruzimii și anihilării sentimentului uman.

Este important deci a se opera o disociere între resorturile intime care generează diversele manifestări ale individului ieșit din totalitarism. În măsura în care habitudinile reprezintă afirmarea socială a aceluiași univers împărtășit de un grup, acțiunea lor devine comprehensibilă și încep a căpăta un sens obiectiv, unitar și sistematic, ca produse individuale și colective².

Cu toate schimbările petrecute în societatea românească după decembrie 1989 nu putem afirma că asistăm la o detonare a grijii existențiale pentru identitatea fostului deținut politic. Activitatea Comisiei Parlamentare³ și a Asociației Foștilor Deținuți Politici din România (AFDPR) s-au lovit în permanență de birocratismul aparatului de stat (ca să nu spunem refuz sau obstrucție), iar scrutarea bibliografică a subiectului indică până în prezent nu numai o defectuoasă prezență în bibliotecile de stat, dar și o insuficientă dezarmantă. Astfel, reclusiunea cu tot angrenajul de evenimente premergătoare și posterioare, cu toate monstruozițiile și calvarul imaginat de aparatul represiv din România, aproape unic în lume prin ferocitatea sa, n-a devenit încă o preocupare majoră nici pentru cei care ar avea ceva de spus, nici pentru analiștii fenomenului totalitar. Această insuficiență nu permite deocamdată o anchetă convenabilă socio-istorică asupra experiențelor concentraționare datorită cunoașterii numai parțiale a actorilor și a narațiunilor individuale⁴. Existența doar a câtorva publicații periodice specializate, din care cele mai cunoscute

sunt *Memoria. Revista gândirii arestate* (editată de Uniunea Scriitorilor din România) și *Rezistența. Mărturii și atitudini anticomuniste* (editată de AFDPR), precum și a unei colecții la Editura "Humanitas", "Totalitarism și literatura estului"; producțiile tipărite în modeste edituri și reviste din străinătate (cunoscute la noi doar prin intermediul postului de radio *Europa Liberă* și prin lecturi "subterane" - până în 1990 - sau, parțial, prin retipărirea în presa din țară după această dată); dispersarea amintirilor, evocărilor și mărturisirilor în gazete mai mult sau mai puțin consacrate; realizarea câtorva documentare filmate (din care, prin profesionalism, se impune "Memorialul durerii" realizat de Lucia Hossu-Longin)⁵ și a unor expoziții etc. sunt departe de a satisface exigențele. Puținătatea mărturiilor nu poate fi pusă pe seama existenței unei stări traumatice sau post-traumatice care ar impune indivizilor o ruptură mentală cu trecutul - cum încearca să sugereze cineva - ci mai curând pe inapetența factorilor politici actuali față de un atare subiect, ceea ce determină o adevărată obstrucție⁶.

În contextul actual, în care arhivele Ministerului de interne (și ale fostei Securități), Tribunalului Militar, Consiliului de Stat, ale defunctului Partid Comunist ș.a. sunt inaccesibile, considerăm că abordarea biografică trebuie să devină un instrument de investigație privilegiat. Îndeosebi autobiografiile supraviețuitorilor necesită o atenție specială atât prin faptul că sunt martorii vii, cât și prin tipul de "material" deosebit de valoros în cadrul științelor sociale.

Pentru o corectă interpretare a corpusului de mărturii este necesar a stabili o tipologie a acestora. Toate documentele rezultă din întâlnirea disponibilității de a vorbi și posibilitatea de a fi ascultat. Între cel ce dorește să-și reconstituie experiența și cei care sunt dispuși a se interesa se stabilește o relație socială și afectivă ce definește limitele a ceea ce se poate într-adevăr exprima. Nu întâmplător mărturiile produse spontan - în afara oricăror solicitări oficiale - nu cunosc restricții de enunțare; sunt mai tragice, mai emotive. Alex. Ștefănescu bunăoară, lecturând memoriile poetului Teohar Mihădaș, notează: "Când ajungi la ultimile pagini îți curg lacrimile pe obraji și ți se pare indecent să începi să faci considerații estetice asupra textului"⁷. Dacă sistemul concentraționar este cel care face pe supraviețuitori să vorbească, oferind trăirii lor un interes general, nu este mai puțin adevărat că relatarea riscă a reactiva experiențe traumatizante față de care anchetatorul trebuie să ia distanța cuvenită. Realitatea a fost într-adevăr degradantă: cum se poate descrie cu pudoare și demnitate acte ce au înjosit și umilit persoana? Este nevoie așadar de a opera o diferențiere între tentativele de eliberare prin cuvânt și celelalte modalități de obținere a mărturiilor fundamentale.

Reflecția asupra confesiunilor scoate în evidență și problema tăcerii. Departe de a ține doar de voința sau capacitatea de reconstituire a experienței lor, orice mărturie

se află în strânsă interdependență cu condițiile politice și sociale în care ele s-ar face comunicabile. Dacă cei plecați în "lumea liberă" au avut posibilitatea de a le face publice, în cazul celor din țară faptul era practic imposibil până în 1990. Ieșit din penitenciar după 7 ani, Teohar Mihadaș a găsit o altă închisoare, la scara întregii țări: "Între zidurile închisorii propriu-zise puteai vorbi mai deschis, mai liber, te simțeai mai altfel, tocmai pentru că zidurile apăseau direct, concret asupra ta, nu... dialectic ca-n cealaltă. Cuvântul nu constituia un pericol pentru noua, edenică, ordine socială, din moment ce părea a fi rostit de sub lespedea unui mormânt de unde nu răzbește decât tăcerea. În cealaltă însă era o mare primejdie să-ți vorbești chiar ție însuși, în șoaptă"⁸.

Urmărind în general literatura existentă pe marginea universului concentraționar se mai naște o temă de mare importanță și cu semnificații revelatoare pentru ceea ce a însemnat regimul comunist: tema "compromisului", care înfățișează în modul cel mai crud anumite aspecte morale. Este rezultatul unui mecanism diabolic conceput în care prozonierii sunt obligați să devină călăi, prin care se încearcă realizarea unei complicități vinovate la scara sistemului. Subiectul nu numai că este delicat, dar mai ales dificil de abordat întrucât asistăm la o distorsiune a integrității morale și a identității ce divizează supraviețuitorii în două tabere, de acuzați și acuzaatori. Se impune deci stabilirea unor norme în receptarea mărturiilor. Nu ne poate fi indiferent să știm dacă un fost deținut are capacitatea etică de a fi credibil (vezi îndeosebi "fenomenul Pitești"⁹).

O TIPOLOGIE A MĂRTURIILOR

Unul din principalele moduri de organizare a acestor materiale ar fi, credem, distincția ce trebuie operată între mărturiile **solicitate** și cele spontane. În spațiul dintre acești doi poli se plasează o altă suită de documente mai mult sau mai puțin elaborate într-o manieră solicitată sau spontană.

I. Mărturiile solicitate

1. Depozițiile judiciare. Din diversele forme de mărturii, depoziția judiciară reprezintă polul extrem: atât prin modalitatea de solicitare, cât mai ales prin cea de generalizare a experienței individuale. Din nefericire, principala instituție specializată (Procuratura) tregeversează sistematic după decembrie 1989 aplicarea celei mai generale categorii penale în cadrul căreia ar putea fi trași la răspundere cei dovediți vinovați de "crimă împotriva umanității". Apelul la formula individuală de încriminare, precum în cazul fostului ministru de interne Al. Drăghici, pare o farsă de vreme ce ex-demnitarul – aflat în ancheta Procuraturii – pleacă din țară

cu acte în regulă. În asemenea condiții nu putem vorbi încă de existența organizată a unor mărturii sub forma depozițiilor judiciare.

Dezvăluirile făcute într-un cadru oficial, în fața anchetatorului sau într-un posibil proces (deci sub prestare de jurământ) ar constitui o primă ocazie – de fapt cea mai importantă – de rupere a tăcerii. Într-un asemenea cadru mărturia se restrânge cel mai adesea la evenimente concrete, la răspunsuri cerute de un profesionist, reprezentant juridic autorizat al corpului social. Valoarea depozițiilor constă în aceea că sunt purtătoare a principiilor administrării probelor și limitarea la obiectul procesului. Concepute într-o asemenea manieră încât apărarea să poată introduce toate elementele probatorii și de justificare a acțiunii inculpatului, aceste mărturii oferă judecătorului – și ulterior istoricului – posibilitatea de a-și forma o viziune reală asupra faptelor. Principiile administrării probei juridice elimină emotivitatea, impresionabilul, și contribuie la sistematizarea informațiilor. În consecință, depozițiile judiciare ar aduce un aport hotărâtor la conturarea profilului unor acuzați și a raporturilor existente între aceștia și deținuți, însă nu vor oferi date semnificative asupra relațiilor sociale dintre foștii prizonieri. În cazul fenomenelor complexe care au avut loc în penitenciarele românești, răspunderea penală poate fi aplicată doar responsabililor oficial investiți (înalți demnitari, directori de închisoare, ofițeri politici, gardieni, anchetatori etc.), care prin actele lor au depășit așa-zisul "cadru legal" – oricum distorsionat în funcție de nevoile regimului totalitar. Vor rămâne în afara posibilităților juridice de anchetă toți aceia care au contribuit, din interiorul masei de deținuți, la terorizarea condamnaților politici prin "reeducare", cunoscuți sub numele de "torționari".

2. Documentele științifice. a) **Mărturia istorică.** Deși toate mărturiile – sub orice formă ar fi elaborate – sunt istorice, ne îngăduim să le numim astfel pe cele concepute la cererea diverselor centre de cercetare, comisii, asociații, redacții radio-tv etc. și care urmăresc alte principii de selectivitate decât în cazul depozițiilor judiciare. Mărturia istorică astfel concepută rezultă din întrebările puse supraviețuitorilor de către profesioniști în diverse domenii ale științelor umane. Obiectul acestor relatări este de strictă folosință istorică și, ca atare, nu se limitează la cazuri precise (un ansamblu definit de persoane și evenimente); ele autorizează totodată o mare varietate de forme de expresie. În această categorie includem și diversele materiale elaborate și depuse de autori la Arhivele Statului sau alte centre specializate în asemenea probleme. Fondurile documentare recent constituite ale AFDPR, de exemplu, sunt mai puțin organizate în jurul temelor, cât mai ales al persoanelor – din motive pecuniare lesne de înțeles. Chiar în acest caz, materialele adunate de Asociație sunt de importanță majoră pentru a urmări bunăoară destinul foștilor încarcerați sau de a stabili, la un moment dat, numărul supraviețuitorilor – ceea ce constituie un bun suport pentru anchetele sociologice.

Pe lângă marea diversitate de informații obținută asupra persoanelor, se mai adaugă datele relative la organizarea internă a spațiului concentraționar (administrarea domeniului, relațiile între deținuți, între aceștia și gardieni, eventualele ierarhii existente între cei aflați în reclusiune, tratamentul diferențiat pe criterii etnice, profesionale, politice sau de încadrare juridică ș.a.).

Mărturia istorică impune totodată un echilibru în ponderea diverselor aspecte relatate și stimulează la destăinuirii pe cei ce nu au capacitatea de a o face în mod spontan. Chestionarul elaborat de "Cercul de studii asupra genezei și evoluției totalitarismului în România" din cadrul Institutului de istorie "A.D.Xenopol" din Iași are în vedere tocmai obținerea unui asemenea tip "personal" de mărturie, de a extrage din el – dincolo de stilul laconic – momentele ce au marcat cel mai puternic individul.

b) Ancheta sociografică. Pentru reconstituirea comportamentelor în câmpul concentrațional se impune totodată o complexă abordare sociografică. Ancheta ar fi mult ușurată de accesul în arhivele Ministerului de Interne pentru determinarea unui eșantion reprezentativ. Chiar și în aceste condiții apar probleme, întrucât numărul supraviețuitorilor este în continuă descreștere iar restul populației s-a răspândit după eliberare în toate direcțiile. Cu toate acestea, prin intermediul AFDPR este încă posibilă o reconstituire de adrese.

Un atare tip de anchetă s-ar apropia cel mai mult, spre deosebire de toate celelalte modalități de cercetare, de rigoarea științifică tocmai prin reprezentativitate. Analiza trebuie să țină seama de întreaga diversitate a mărturiilor în măsura în care acestea condiționează cunoașterea și înțelegerea informațiilor. Pentru a oferi un minimum de unitate diverselor confesiuni, dar și din necesitatea unei analize fine a conținutului și formelor acestora, este nevoie a se utiliza câteva variabile fundamentale: sexul, originea socială, naționalitatea, originea geografică, cariera profesională și politică, opțiuni ideologice, situația familială, perioada reclusiunii, locuri de detenție etc. Concepute din rațiuni științifice, chestionarele vor avea de asemenea în vedere privațiunile fizice și psihice, conflictele și cooperarea între deținuți (individual și în grup), schimbările de atitudini politice și religioase, interpretarea supraviețuirii, sexualitatea, formele agresivității, fenomenul sinuciderii etc. sunt, deci, doar câteva din elementele indispensabile reconstrucției proceselor de percepție și adaptare la condițiile universului carceral. În egală măsură trebuie înregistrate informații din etapa posterioară detenției: reacțiile emoționale din momentul eliberării, reintegrarea socială ș.a. Dacă experiența concentraționară nu pare să fi alterat convingerile politice și religioase, readaptarea la viața cotidiană corespunde adeseori cu debutul unei noi existențe. De aceea proiectele de emigrare au fost întotdeauna motivate prin dorința de a părăsi locurile unor amintiri

cumplite, de a-și regăsi apropiații (membrii familiei, prietenii politici, coreligionarii), posibilitatea rezolvării problemelor de viață materială, intelectuală ș.a.

Analiza sociografică poate să ne informeze așadar asupra multor realități din acest câmp, însă oferă mai puține răspunsuri la efectele pe termen lung generate de universul carceral. Apoi, acest tip de anchetă este susceptibil de unele imperfecțiuni determinate de existența aspectului "negocierii" prealabile cu cel căruia i se solicită confesiunea.

Din această cauză trebuie să recurgem la un alt corpus de documente, diferit prin natura lui cât și prin metodele de analiză la care recurge.

II. Mărturiile spontane

Fără îndoială că scrierile autobiografice nu sunt doar emoționale, ci și cele mai bogate în informații. În fața tăcerii documentelor arhivistice oficiale, numai istorisirile detaliate ale unor destine ne permit studierea articulațiilor între experiențele concentraționare, viața anterioară și efectul de readaptare la cotidian. Aceste materiale biografice rezultă din voința autorului de a se confesa și de a-și transmite amintirile, iar sub acest unghi memoriile semnate de N.Carandino, N.Mărgineanu, V.Țepordei, I.Ioanid, A.Ciurunga, C.Ionițiu, pentru a nu da decât câteva exemple, sunt un bun argument.

Publicarea și receptarea autobiografiilor se subordonează unor condiții care, în fond, autorizează această formă de expresie particulară. Dincolo de chestiunile strict literare, acceptarea publică este strâns legată atât de notorietatea autorului, cât și de circumstanțele istorice care valorizează individul prin ceea ce scrie. Experiența nu este apreciată decât în măsura în care prezintă un interes colectiv.

Autobiografia își propune îndeobște a povesti propria viață, străduindu-se a stabili o coerență între istoria relatată și ceea ce s-ar putea descoperi în urma investigației obiective. Dincolo de sensibilitatea, de ritmul și tensiunea dramatică ce rezultă din lectura unor asemenea documente, autorul nu conștientizează decât faptele ce l-au marcat profund; el nu dezvăluie decât o parte a istoriei sale, neglijând adesea ceea ce lui îi poate părea minor sau dezagreabil – adică aspecte care dintr-o anume perspectivă ar prezenta un mare interes pentru noi. Un singur exemplu este concludent: extrem de puține referințe asupra problemei biologice a sexualității care, oricât de frivolă ar părea, generează un lanț de reacții și habititudini explicabile doar de psihanaliști. În acest cadru, reflecțiile lui N.Carandino nu pot fi o excepție: "Nu-mi aminteam de femeile care mi-au stat în brațe, cât de acelea care ar fi putut să-mi stea. Obsesiile erotice sunt îndeosebi chinuitoare. Nu știam că nouă ani vor

trece fără să văd măcar o femeie, dar, ca și în libertate, nu trece o clipă fără ca imaginea vreunei femei să nu îmi treacă dinaintea ochilor, dinaintea inimii. Năvăleau în conștiința mea toate voluptățile neglijate [...]. Nu mă puteam opri să nu izbucnesc în lacrimi și, din bărbătească pudoare, am renunțat"¹⁰. Deci pentru a înțelege conduita unui individ nici un eveniment nu trebuie neglijat. Fiecare element adaugă ceva nou imaginii generale: unele contribuie la culoare, altele permit definirea anumitor contururi și profile etc. Separat ar părea că nu au importanță majoră, dar împreună configurează marele mozaic al universului carceral. Iată de ce aceste mărturii bazate nu numai pe realitatea propriu-zisă, ci și pe reflexia asupra sinelui trebuie considerate veritabile instrumente de reconstrucție a identității și nu doar ca relatări factice, cu funcție informativă.

- 1 Spațiul concentraționar pe care îl avem în vedere se raportează doar la penitenciare, lagăre de muncă și de deportare.
- 2 P.Bourdieu, *Le sens pratique*, Paris, Ed.de Minuit, 1980, p.97.
- 3 La 4 martie 1992, Radu Ciuceanu a inaugurat la Facultatea de istorie din București un curs ce are ca temă: "Istoria mișcării naționale de rezistență".
- 4 Între 1948-1964, la o populație sub 19 milioane au fost închiși peste un milion de români, din care aproximativ 350 000 și-au pierdut viața în timpul detenției.
- 5 Unele din acestea nu au fost transmise niciodată pe postul național de televiziune. Din multiplele exemple amintesc un excelent documentar realizat de Televiziunea elvețiană de limbă italiană din Lugano (Gabriele Nissim, Ruben Rossello și Luciano Berini), în mai 1991, cu mare audiență de public în Occident.
- 6 În cadrul unei reuniuni a PSM, ținută la Suceava în 6 februarie 1993, Ilie Verdeț s-a pronunțat pentru interzicerea serialului "Memorialul durerii" întrucât "întreține o stare de confruntări. Mereu trezește lucruri care nu au darul să contribuie la o atmosferă de înțelegere în societatea românească".
- 7 Alex.Ștefănescu, *Profesorul întemnișat*, în "Flacăra", I, 1990 (s.n.), nr.34, p.4.
- 8 T.Mihadaș, *Pe muntele Ebal*, Cluj, Ed.Atlas, 1990.
- 9 O analiză pertinentă la D.Bacu, *Pitești. La Buchenwald se murea mai ușor*, București, Ed. Atlantida, 1991.
- 10 N.Carandino, *Nopți albe și zile negre*, București, Ed.Eminescu, 1992, p.325.